

यवतमाळ जिल्ह्यातील कोलाम जमातीतील स्त्रियांच्या शैक्षणिक स्थितीचा चिकित्सक अभ्यास

बलराज अंबादास लोहवे*

डॉ. विजय भागे**

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपुर विद्यापीठ, नागपूर.
पी. वाय. थोटे कॉलेज ऑफ सोशल वर्क, नागपूर

गोषवारा

कोलाम ही महाराष्ट्रातील आदिवासी जमात असून तिची वस्ती विदर्भात मुख्यतः यवतमाळ जिल्ह्यात आढळते. कोलामांना कोलावर व नाईक असेही संबोधितात. त्यांना गोंड लोक भूमक अगर पुजारी म्हणतात. कोलाम आदिवासी जमातीचे लोक डोंगराळ भागामध्ये वास्तव्य करित असल्याने त्या ठिकाणी शैक्षणिक सुविधांची सतत कमतरता जाणवते. कारण त्या ठिकाणी इतर कोणी जाण्याकरीता इच्छुक नसतो नौकरी म्हणून शिक्षक आपली कर्तव्य बजावतात. मात्र कोलामाची शैक्षणिक स्थिती सुधरावी याकरीता शासन अथवा स्वतः कोलाम आदिवासी लोक प्रसन्नशील नाहीत. त्यामुळे कोलाम आदिवासी जमातील लोक विकासाच्या प्रवाहात आढळून येत नाहीत. याच बाबींचा विचार करून प्रस्तुत संशोधनकार्यात यवतमाळ जिल्ह्यातील कोलाम जमातीतील स्त्रियांच्या शैक्षणिक स्थितीचा चिकित्सक अभ्यास करण्यात आला आहे. प्रस्तुत अध्ययनात गैर संभाव्यता नमुना निवड पद्धतीचा वापर करून एकूण ४०० कोलाम जमातीच्या स्त्रियांकडून माहिती मिळविण्यात आली आहे व या माहितीला विश्लेषित करण्याकरीता कार्य वर्ग परिक्षण या सांख्यिकीय चाचणीचा वापर करण्यात आला. अध्ययनात प्राप्त परिणामांवरून असे निदर्शनास येते की अध्ययन क्षेत्रातील बहुतांश कोलाम स्त्रिया शिक्षित नाही व त्यांनी आपल्या जीवनात शिक्षणाशी संबंधित संघर्ष अनुभवला आहे. अध्ययन क्षेत्रातील बहुतांश कोलाम स्त्रियांनी गावातूनच आपले शिक्षण घेतले आहे. अध्ययन क्षेत्रातील बहुतांश कोलाम स्त्रियांना शिक्षणासाठी नातेवाईकांकडून प्रेरणा मिळाली आहे व त्यांच्यामते आदिवासी स्त्रियांचे स्थान आणि स्थिती बदलण्यात शिक्षणाची खरोखर भूमिका आहे.

प्रमुख शब्द :

कोलाम आदिवासी जमात, शैक्षणिक सुविधा, शैक्षणिक स्थिती, शिक्षणाची भूमिका

प्रस्तावना

आदिवासी समुदायांमध्ये, व्यक्ती गरिबी आणि मागासलेपणाच्या परिस्थितीने ग्रस्त असतात. त्यांना संसाधनांची कमतरता जाणवते. संसाधनांच्या कमतरतेमुळे, त्यांना ध्येये आणि उद्दिष्टे साध्य करताना, त्यांच्या राहणीमानात योग्य प्रकारे सुधारणा घडवून आणताना आणि त्यांच्या एकूण जीवनमानात सुधारणा घडवून आणताना अनेक समस्या आणि आव्हानांना तोंड द्यावे लागते. आदिवासी महिलांनी शिक्षणाचा अर्थ आणि महत्त्व ओळखले आहे. त्यांना चांगल्या दर्जाचे शिक्षण मिळवण्याची, चांगल्या उपजीविकेच्या संधींना प्रोत्साहन देण्याची आणि त्यांच्या एकूण व्यक्तिमत्त्वाची वैशिष्ट्ये वाढवण्याची आकांक्षा आहे. आदिवासी महिलांमध्ये शिक्षणाचे प्रमाण कमी आहे.

आदिवासी महिलांना कमी शिक्षण असते किंवा अजिबात शिक्षण नसते. त्यांच्या आयुष्यात, त्या विविध प्रकारची कामे आणि उपक्रमांमध्ये गुंतलेल्या असतात ज्यामुळे शिक्षण घेण्याच्या प्रक्रियेत अडथळे निर्माण होतात. जेव्हा त्या या कामांमध्ये आणि उपक्रमांमध्ये सहभागी होतात, तेव्हा त्यांना अनेक समस्या आणि आव्हानांचा सामना करावा लागतो, ज्यामुळे शिक्षण घेण्याच्या, माहिती निर्माण करण्याच्या आणि योग्य पद्धतीने त्यांच्या राहणीमानाचे पालन करण्याच्या प्रक्रियेत अडथळे येतात. आदिवासी समुदायांमध्ये, शिक्षण व्यवस्था सुविकसित स्थितीत नाही. असे अनेक क्षेत्र आहेत ज्यांच्या बाबतीत मर्यादा आहेत. जेव्हा शिक्षण व्यवस्था सुविकसित स्थितीत नसेल, तेव्हा मुली आणि महिला शैक्षणिक विषय आणि धडे योजनांची कार्यक्षम समज प्राप्त करू शकणार नाहीत हे स्पष्टपणे समजते. शिवाय, त्या शैक्षणिक उपक्रम योग्य आणि समाधानकारक पद्धतीने प्रत्यक्षात आणू शकणार नाहीत. शिक्षण घेण्याच्या प्रक्रियेत आदिवासी महिलांना अनेक समस्या येत आहेत. म्हणूनच, आदिवासी महिलांना शिक्षण घेताना आणि त्यांच्या एकूण राहणीमानात सुधारणा घडवून आणताना अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागते. परंतु सध्याच्या काळात, आदिवासी व्यक्तींच्या दृष्टिकोनात बदल होत आहेत आणि ते त्यांच्या मुलींना

शिक्षण घेण्यास प्रोत्साहित करत आहेत. म्हणूनच, आदिवासी महिलांमध्ये शिक्षणाचा प्रसार करण्यासाठी, त्यांना प्रोत्साहन देणे आवश्यक आहे आणि एकूणच शिक्षण व्यवस्थेत सुधारणा आणणे आवश्यक आहे. कोलाम जमातीमध्ये निरक्षरता, आर्थिक दुर्बलता, बेरोजगारी, उपासमार, कुपोषण, अनारोग्य अशा अनेक समस्या निर्माण झाल्या. त्यांच्या विकासासाठी जे थोडेफार प्रयत्न झाले ते देखील निरूपयोगी ठरले. त्यांच्या सर्वांगीण विकासाचे धोरण आखून त्यांची अमंलबजावणी काटेकोरपणे झालीच नाही. वरील बाबींचा विचार करून प्रस्तुत संशोधनकार्यात यवतमाळ जिल्ह्यातील कोलाम जमातीतील स्त्रियांच्या शैक्षणिक स्थितीचा चिकित्सक अभ्यास करण्यात आला आहे.

अध्ययन पद्धती

प्रस्तुत संशोधनाच्या आराखड्याचे स्वरूप वर्णनात्मक आहे. प्रस्तुत अध्ययनाचे क्षेत्र यवतमाळ जिल्हा आहे. प्रस्तुत संशोधनाचे विषय यवतमाळ जिल्ह्यातील कोलाम जमात आहे. प्रस्तुत अध्ययनात गैर संभाव्यता नमुना निवड पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. यवतमाळ जिल्ह्यात कोलाम बहुल असलेल्या १० गावाची निवड करून प्रत्येक गावातून सोयीस्कर नमुना निवड पद्धतीचा वापर करून एकूण कुटुंबापैकी ४० कुटुंबातील स्त्रियांची निवड अध्ययनाकरीता करण्यात आली आहे. त्यामुळे १० गावातील प्रत्येकी ४० म्हणजेच एकूण ४०० कोलाम जमातीच्या स्त्रिया ह्या अध्ययनाचे एकक आहे. प्रस्तुत संशोधनात प्राथमिक व द्वितीयक अशा दोन्ही तथ्य संकलन पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला आहे. प्राथमिक तथ्य संकलना करीता संरचित मुलाखत अनुसूची या तंत्राचा वापर करण्यात आला. प्रस्तुत अध्ययनात उपकल्पनांची सत्यता तपासण्यासाठी कार्य वर्ग परिक्षण या सांख्यिकीय अप्राचलीक चाचणीचा वापर करण्यात आला व संभाव्यता पातळी ०.०५ निर्धारित करण्यात आली.

तथ्य संकलन व सांख्यिकीय विश्लेषण

१. घरातील सर्व स्त्रिया शिक्षित असणे

सारणी क्र १: घरातील सर्व स्त्रिया शिक्षित असणे

प्रतिक्रिया	संख्या	टक्केवारी
होय	७३	१८.३
नाही	३२७	८१.८
एकूण	४००	१००.०

कार्ई—वर्गमूल्य: १६१.२९, स्वातंत्र्यां: १, तालिका मूल्य: ३.८४, p मूल्य: <०.०५

उपरोक्त सारणी क्र. १ मध्ये यवतमाळ जिल्ह्यातील कोलाम जमातीतील लोकांच्या घरातील सर्व स्त्रिया शिक्षित असणे याबाबत माहिती दर्शविण्यात आली आहे. प्राप्त परिणाम असे दर्शवितात कि १८.३ टक्के उत्तरदात्यांच्या घरातील सर्व स्त्रिया शिक्षित असून ८१.८ टक्के उत्तरदात्यांच्या घरातील सर्व स्त्रिया शिक्षित नसल्याचे आढळले.

२. स्त्रियांनी कुटुंबाकडून शिक्षणाशी संबंधित संघर्ष अनुभवला असणे

सारणी क्र २: कुटुंबाकडून शिक्षणाशी संबंधित संघर्ष अनुभवला असणे

प्रतिक्रिया	संख्या	टक्केवारी
होय	३६६	९१.५
नाही	३४	८.५
एकूण	४००	१००.०

कार्ई—वर्गमूल्य: २७५.५६, स्वातंत्र्यां: १, तालिका मूल्य: ३.८४, p मूल्य: <०.०५

उपरोक्त सारणी क्र. २ मध्ये यवतमाळ जिल्ह्यातील कोलाम जमातीतील स्त्रियांनी कुटुंबाकडून शिक्षणाशी संबंधित संघर्ष अनुभवला असणे याबाबत माहिती दर्शविण्यात आली आहे. प्राप्त परिणाम असे दर्शवितात कि ९१.५ टक्के उत्तरदात्यांनी कुटुंबाकडून शिक्षणाशी संबंधित संघर्ष अनुभवला असून ८.५ टक्के उत्तरदात्यांनी कुटुंबाकडून शिक्षणाशी संबंधित कुठला ही संघर्ष अनुभवला नसल्याचे आढळले.

३. प्राथमिक शिक्षण घेण्याचे ठिकाण

सारणी क्र ३: स्त्रियांच्या प्राथमिक शिक्षण घेण्याचा ठिकाण याबाबत माहिती

स्त्रियांच्या प्राथमिक शिक्षण ठिकाण	संख्या	टक्केवारी
गावातून	३४७	८६.८
गावाबाहेर	५३	१३.३
एकूण	४००	१००.०

कार्ई—वर्गमूल्य: २१६.०९, स्वातंत्र्यां: १, तालिका मूल्य: ३.८४; p मूल्य: <०.०५

उपरोक्त सारणी क्र. ३ मध्ये यवतमाळ जिल्ह्यातील कोलाम जमातीतील स्त्रियांच्या प्राथमिक शिक्षण घेण्याचा ठिकाण याबाबत माहिती दर्शविण्यात आली आहे. प्राप्त परिणाम असे दर्शवितात कि ८६.८ टक्के उत्तरदात्यांनी गावातून शिक्षण घेतले असून १३.३ टक्के

उत्तरदात्यांनी गावाबाहेर शिक्षण घेतले असल्याचे आढळले.

4. शिक्षणासाठी प्रेरणा मिळण्याबाबत

सारणी क्र ४: शिक्षणासाठी प्रेरणा मिळाली असणे याबाबत माहिती

प्रतिक्रिया	संख्या	टक्केवारी
होय	३१९	७९.८
नाही	८१	२०.३
एकूण	४००	१००.०

काई—वर्गमूल्य: १४१.६, स्वातंत्र्यां: १, तालिका मूल्य: ३.८४, p मूल्य: <०.०५

उपरोक्त सारणी क्र. ४ मध्ये यवतमाळ जिल्ह्यातील कोलाम जमातीतील स्त्रियांना शिक्षणासाठी प्रेरणा मिळाली असणे याबाबत माहिती दर्शविण्यात आली आहे. प्राप्त परिणाम असे दर्शवितात कि ७९.८ टक्के उत्तरदात्यांना शिक्षणासाठी प्रेरणा मिळाली असून २०.३ टक्के उत्तरदात्यांना शिक्षणासाठी प्रेरणा मिळाली नसल्याचे आढळले.

5. शिक्षणासाठी प्रेरणा देणारे स्रोत

सारणी क्र ५: शिक्षणासाठी प्रेरणा देणारे स्रोत याबाबत माहिती

प्रतिक्रिया	संख्या	टक्केवारी
मित्र	४९	१२.३
कुटुंबातील सदस्य	३९	९.८
नातेवाईक	१३७	३४.३
समाजातील ज्येष्ठ व्यक्ती	९४	२३.५
लागू पडत नाही	८१	२०.३
एकूण	४००	१००.०

काई—वर्गमूल्य: ७६.१, स्वातंत्र्यां: ४, तालिका मूल्य: ९.४९, p मूल्य: <०.०५

उपरोक्त सारणी क्र. ५ मध्ये यवतमाळ जिल्ह्यातील कोलाम जमातीतील स्त्रियांना शिक्षणासाठी प्रेरणा देणारे स्रोत याबाबत माहिती दर्शविण्यात आली आहे. प्राप्त परिणाम असे दर्शवितात कि १२.३ टक्के उत्तरदात्यांना शिक्षणासाठी मित्रांकडून प्रेरणा मिळाली असून ९.८ टक्के उत्तरदात्यांना शिक्षणासाठी कुटुंबातील सदस्यांकडून प्रेरणा मिळाली आहे. तसेच ३४.३ टक्के उत्तरदात्यांना नातेवाईकांकडून तर २३.५ टक्के उत्तरदात्यांना समाजातील ज्येष्ठ व्यक्तींकडून शिक्षणासाठी प्रेरणा मिळाली असल्याचे आढळले.

6. शिक्षण घेऊनच महिलांचा विकास होऊ शकतो याबाबत मत

सारणी क्र ६: शिक्षण घेऊनच महिलांचा विकास होऊ शकतो याबाबत स्त्रियांचे मत

प्रतिक्रिया	संख्या	टक्केवारी
होय	३३४	८३.५
नाही	६६	१६.५
एकूण	४००	१००.०

काई—वर्गमूल्य: १७९.५६, स्वातंत्र्यां: १, तालिका मूल्य: ३.८४, p मूल्य: <०.०५

उपरोक्त सारणी क्र. ६ मध्ये शिक्षण घेऊनच महिलांचा विकास होऊ शकतो याबाबत यवतमाळ जिल्ह्यातील कोलाम जमातीतील स्त्रियांचे मत दर्शविण्यात आले आहे. प्राप्त परिणाम असे दर्शवितात कि ८३.५ टक्के उत्तरदात्यांच्या मते शिक्षण घेऊनच महिलांचा विकास होऊ शकतो तर १६.५ टक्के उत्तरदात्यांना शिक्षण घेऊनच महिलांचा विकास होऊ शकतो असे वाटत नाही.

7. आदिवासी महिलांच्या शिक्षणात सरकारकडून अडथळे असणे

सारणी क्र ७ : आदिवासी महिलांच्या शिक्षणात सरकारकडून अडथळे असणे

प्रतिक्रिया	संख्या	टक्केवारी
होय	२४	६.०
नाही	९४	२३.५
माहिती नाही	२८२	७०.५
एकूण	४००	१००.०

काई—वर्गमूल्य: २६७.०२७, स्वातंत्र्यां: २, तालिका मूल्य: ५.९९, p मूल्य: <०.०५

उपरोक्त सारणी क्र. ७ मध्ये आदिवासी महिलांच्या शिक्षणात सरकारकडून अडथळे असण्याबाबत यवतमाळ जिल्ह्यातील कोलाम जमातीतील स्त्रियांचे मत दर्शविण्यात आले आहे. प्राप्त परिणाम असे दर्शवितात कि ६.० टक्के उत्तरदात्यांच्या मते आदिवासी महिलांच्या शिक्षणात सरकारकडून अडथळे आहेत तर ७०.५ टक्के उत्तरदात्यांना याबाबत माहिती नाही. तसेच २३.५ टक्के उत्तरदात्यांच्या मते आदिवासी महिलांच्या शिक्षणात सरकारकडून अडथळे नाही.

8. आदिवासी स्त्रियांचे स्थान आणि स्थिती बदलण्यात शिक्षणाची खरोखर भूमिका असणे

सारणी क्र ८ : आदिवासी स्त्रियांचे स्थान आणि स्थिती बदलण्यात शिक्षणाची खरोखर भूमिका असणे याबाबत मत

प्रतिक्रिया	संख्या	टक्केवारी
होय	१६३	४०.८
नाही	१५५	३८.८

काई—वर्गमूल्य: २९.८८६, स्वातंत्र्यां, २, तालिका मूल्य: ५.९९, p मूल्य: <०.०५

उपरोक्त सारणी क्र. ८ मध्ये आदिवासी स्त्रियांचे स्थान आणि स्थिती बदलण्यात शिक्षणाची खरोखर भूमिका असणे याबाबत यवतमाळ जिल्ह्यातील कोलाम जमातीतील स्त्रियांचे मत दर्शविण्यात आले आहे. प्राप्त परिणाम असे दर्शवितात कि ४०.८ टक्के उत्तरदात्यांच्या मते आदिवासी स्त्रियांचे स्थान आणि स्थिती बदलण्यात शिक्षणाची खरोखर भूमिका आहे तर २०.५ टक्के उत्तरदात्यांना याबाबत माहिती नाही. तसेच ३८.८ टक्के उत्तरदात्यांच्या मते आदिवासी स्त्रियांचे स्थान आणि स्थिती बदलण्यात शिक्षणाची खरोखर भूमिका नाही.

निष्कर्ष

1. घरातील सर्व स्त्रिया शिक्षित असणे अध्ययनात प्राप्त परिणामांवरून असे निदर्शनास येते की अध्ययन क्षेत्रातील बहुतांश कोलाम स्त्रिया शिक्षित नाही.
2. स्त्रियांनी कुटुंबाकडून शिक्षणाशी संबंधित संघर्ष अनुभवला असणे अध्ययनात प्राप्त परिणामांवरून असे निदर्शनास येते की अध्ययन क्षेत्रातील बहुतांश कोलाम स्त्रियांनी कुटुंबाकडून शिक्षणाशी संबंधित संघर्ष अनुभवला आहे.
3. प्राथमिक शिक्षण घेण्याचे ठिकाण अध्ययनात प्राप्त परिणामांवरून असे निदर्शनास येते की अध्ययन क्षेत्रातील बहुतांश कोलाम स्त्रियांनी गावातून शिक्षण घेतले आहे.
4. शिक्षणासाठी प्रेरणा मिळाली असणे अध्ययनात प्राप्त परिणामांवरून असे निदर्शनास येते की अध्ययन क्षेत्रातील बहुतांश कोलाम स्त्रियांना शिक्षणासाठी प्रेरणा मिळाली आहे.
5. शिक्षणासाठी प्रेरणा देणारे स्रोत अध्ययनात प्राप्त परिणामांवरून असे निदर्शनास येते की अध्ययन क्षेत्रातील बहुतांश कोलाम स्त्रियांना शिक्षणासाठी नातेवाईकांकडून प्रेरणा मिळाली आहे.
6. शिक्षण घेऊनच महिलांचा विकास होऊ शकतो याबाबत मत अध्ययनात प्राप्त परिणामांवरून असे निदर्शनास येते की अध्ययन क्षेत्रातील बहुतांश

माहिती नाही	८२	२०.५
एकूण	४००	१००.०

कोलाम स्त्रियांच्या मते शिक्षण घेऊनच महिलांचा विकास होऊ शकतो.

7. आदिवासी महिलांच्या शिक्षणात सरकारकडून अडथळे असणे

- अध्ययनात प्राप्त परिणामांवरून असे निदर्शनास येते की अध्ययन क्षेत्रातील बहुतांश कोलाम स्त्रियांना आदिवासी महिलांच्या शिक्षणात सरकारकडून अडथळे आहेत याविषयी ज्ञान नाही.
- आदिवासी स्त्रियांचे स्थान आणि स्थिती बदलण्यात शिक्षणाची खरोखर भूमिका असणे
- अध्ययनात प्राप्त परिणामांवरून असे निदर्शनास येते की अध्ययन क्षेत्रातील बहुतांश कोलाम स्त्रियांच्या मते आदिवासी स्त्रियांचे स्थान आणि स्थिती बदलण्यात शिक्षणाची खरोखर भूमिका आहे.

आधारग्रंथ सूची

1. घाटोळे प्रा.रा.ना. समाजशास्त्रीय संशोधन तत्वे आणि पध्दती श्री मंगेश प्रकाशन रामदासपेठ नागपूर १० चतुर्थ आवृत्ती १९९०.
2. बोरुडे, रा. र., संशोधन पध्दतीशास्त्र, प्रकाशक—महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथ निर्मिती मंडळ नागपूर, तिसरी आवृत्ती १९८७.
3. कऱ्हाडे बी. एम — 'शास्त्रीय संशोधन पध्दती' पिंपळापूर प्रकाशन, नागपूर — २००८
4. कऱ्हाडे डॉ. बी.एम., 'शास्त्रीय संशोधन पध्दती', पिंपळापूर अँड कं. पब्लिशर्स, नागपूर २००७.
5. Kumar P. (2017). Gender and Procreative Ideologies among the Kolams of Maharashtra, Indian Journal of Gender Studies, 24(3), pp.455-473.
6. Saraswathy K. N. and Devi N. K. (2009). Literacy and Sex Ratio among the Kolams—A Primitive Tribe of Andhra Pradesh, The Asian Man-An International Journal, 3(1), pp.111-116.

7. Kotaiah C. B. (2017). *Economic issues relating to the empowerment of tribal women, Editorial Board, 6(9), p.1.*
8. Shahare V. B. (2020). *Decentralised Governance and Socio-Economic*

Status of Tribals in Vidarbha, Maharashtra, India, Rajagiri Journal of Social Development, 12(1), pp.19-37.